

אמר העורך להשלמת הגליון הגני מעתיק ממה שקיבלתי מרבנים ות"ח,
ה' עליהם יחיו. מכתבי ברכה והערות ותיקונים על ספר תולדות יצחק
על הש"ס ב' ברכים למוה"ר הדה"מ מוז"ק רבי יצחק חדאד זצוק"ל,
הספר השני בסדרת ספרי רבני ג'רבא הראשונים. ותודתי נתונה להם
על ההערות, ועל מה שהשקיעו מזמנם להעביר אלינו. ויה"ר ששכרם
יהיה כפול מן השמים. ובא סימן מכתב לחזקיהו. לחזקיהו נוטריקון
ל' יהודה ח'דאד חזק' הו' ה' ו'אמצהו. אכ"ר
העורך ע"ה יהודה חדאד ס"ט

מכתבי ברכה והערות

אוצר החכמה
13638

מכתב א'

מאת מרן הגאון רבי מאיר מאזוז שליט"א
ראש ישיבת כסא רחמים בני ברק.

בס"ד, בני ברק יום ט"ז באב התשס"ב

לכבוד ידידנו היקר ש"ב.. ר' יהודה חדאד הי"ו.

רחוב בר אילן 39/2 נתיבות.

שלום וברכה.

קיבלתי שני הכרכים תולדות יצחק ברוב פאר והדר. יישר כח ויפוצו מעיינותיו
חוצה. מצורף וכו'.

במכתבו להגר"ע יוסף שליט"א (שבסוף ח"ב) נפלו כמה טעויות הדפוס (יוציא
במקום יוצא). ויש בו גם מה להעיר. אבל ידעתי שאין לו זמן וכו'. ואכמ"ל.

בכבוד רב

נאמ"ן ס"ט

מכתב ב'

מאת הרה"ג הרב מיכאל סגרון שליט"א

ר"מ בישיבת כסא רחמים בני ברק.

בס"ד

לכבוד ידי"נ ליש ולביא, מוליך ומביא

.. ר' יהודה חדאד שליט"א

שלום וברכה וכל טוב סלה

מכתב זה התעכב עד בוש אע"פ שהדברים היו כתובים מאלול, מזמן שקיבלתי את הספרים, שמחתי בהם מאד, לראותם כלולים בהדרם, ומפוארים בחיצוניות ובפנימיות, כשני עופרים תאומי צביה, ובתלת ספרי הוי חזקה, וכ"ש בארבעה, ומעתה אתמחי גברא דמאריה סייעיה, איישר חיליה לאורייתא. ראיתי את ההקדמה המאלפת, מלאכת מחשבת, ושירטטתי כאן כמה דברים כדרכה של תורה 1.

א). ראשית אדבר בציוני המקראות בפירוש רש"י שהביא בפתיחה בעמוד י"ד - ט"ז כמה מחברים שמדקדקים בזה. ה"ה הרב המחבר תולדות יצחק, רבי אהרון פרץ, תרומת הדשן, רבי נסים כייאט, ראש משביר לרבי משה בירדוגו, שנות חיים, כסא רחמים חורי, שערי נחומים חורי, הרי"ף שעל העין יעקב, הרב יהודה נאג'ר, רבי שלמה אלגזי, אחד עשר כוכביא ומניתי אותם כדי לראות דגברא רבא ורבה קאמר מילתא לא תחיכו עליה 2. ובאמת המתבונן בכל המקומות שיש פסוקים רואה שעל פי רוב אין רש"י כותב את המקור ורק במעט מן המעט רש"י כותב את המקור,

1. וזאת תשובתי אליו;

בס"ד יום שני ח' אדר א' התשס"ב

לכבוד ידידינו אור עינינו, שאר בשרנו ידידי עוז הרה"ג כמוהר"ר רבי מיכאל סגרון שליט"א ר"מ בישיבה הגדולה כסא רחמים שליט"א.

שלום וברכה -

מכתבך היקר הגיע בזמנו, וכו'... ועכשו לענין מה שכתב לי מר, ונתחיל ראשון ראשון,

2. נ"ב מסתבר לומר שגם מה שציטטתי אותם בפתיחתי הוא דלא תחיכו עליה, ולייצג את שיטת הרב המחבר ז"ל על פי סופרים וספרים, ומצד השני אינני נמנע להסתייג כמו שכתבתי.

ודבר זה אומר דרשני, שבמקום שכתב מקור לא נתכוון להביא מקורו אלא היתה לו תכלית וסיבה. ובדקתי כעת במסכת קידושין עד דף ל"א ע"ב וראיתי שיש שם כשלושים פסוקים מנביאים וכתובים, ורש"י באר את מקורם רק בשנים מהם בדף כ"ו. ושבנו בעריכם גדליה בן אחיקם קאמר לה, ויתן להם אביהם, בבני יהושפט כתיב כיעו"ש [כל זה מלבד פסוקים מהתורה לעשרות רבות שרש"י לא התייחס], וזהו פחות מעשר אחוז. וכמדומה שכן הוא בכל הש"ס 3. ודוחק לומר בעניינים כאלו שדברי תורה עשירים במקום אחד וכו', ויותר נראה שבאותם מקומות מועטים יש לו לרש"י תכלית מכוון. ועוד עיין בקידושין (י"ג.) כי מפני אלה אבלה הארץ ופרש"י בעלמא כתיב עכ"ל. ור"ל לא בספר הושע שהובא פסוק ממנו לפני כן, ואם תכליתו לכתוב מקורות היה יותר טוב לכתוב בירמיה כתיב, אלא ודאי שאין דרכו של רש"י לכתוב מקורות.

ועיין בספר תחילת חכמה בסופו בדרכי המשנה וכללותיה אות ט"ו שכתב מה שנוהגים לדייק בדברי רש"י כשאומר פסוק הוא במקום פלוני, כן מצאתי שדקדק רש"ל בים של שלמה קמא גבי פסוק הוא בספר משלי, וכו', וסתום פיך מלדבר

3. נ"ב מה שכתבתי שרש"י התכוון לציין, מעולם לא התכוונתי לומר שרש"י בא להחליף תפקיד מסורת הש"ס ולציין בכל פסוק ופסוק, אלא לע"ד שבמקום שבפסוק שלא נתעסקו בו בסוגיא ולא מוכר דיו לפי קביעה של רש"י, רש"י רואה לנכון לציין אותו, ולא מתיימר לקבוע כללים קבועים מתי רש"י יראה לנכון שבמקום זה לציין ובמקום השני לא, ורש"י בודאי פדגוג גדול לדעת מתי כן מפריע לקורא ומתי אפשר להתעלם שלא לציין, וכדי לקבוע כללים קבועים צריך לרכז במחשב כל המקומות שרש"י הזכיר מקור מסוים, וכולי האי ואולי, (עכשו בדקתי בתוכנה די בי איס מחשבים רק "משתעי קרא" ברש"י בכל התלמוד יש כתשעים פעמים ואולי כחמישים מהם מדבר על ציון הכתוב, חוץ מלשונות אחרות שאפשר גם לבדוק דרך התוכנה, וכן "פסוק הוא" כשלושים ושתיים פעמים), ובכל זאת אני לא שולל לגמרי שבכמה מקומות בודאי רש"י מתכוון ליישב איזה קושיא וכמו שצינתי בהערה 2 אות ט"ו, ולהסביר בדרך פשט אה"נ, אבל בכמה מקומות פירוש שהביא וגם מה שהביא משם רבי אהרן פרץ ז"ל וכן משאר מפרשים שהבאתי רחוק לע"ד מכוונת פשט של רש"י. שרש"י לא מצא דרך אחרת להתבטות רק דרך ציון המקרא, וראה דוגמא בולטת בדף ס"ב ששם מיישב על מה שכתב רש"י בשבת נ"ו ע"א ואת ערובתם תקח, במלחמת שאול כתיב, ומה שפירש שם לפי דברי קדשו, רש"י בפירושו רק מקשה לנו עוד ביאור הסוגיא, ומה שהוא יישב לאחר המחילה רש"י לא כתב את זה, וכן בענין יונה מבטן שאול שכתב רש"י יונה בן אמתי קאמר ליה, שם בודאי רש"י היה קשה לו לפי הפשט איפה מוזכרים, ועל זה כתב יונה בן אמתי קאמר ליה שידוע שהיה במעי הדגה בים, ודלא כמ"ש מוז"ק מוה"ר ההמ"ח ז"ל, ויש לי עוד להאריך בכל פרט ואין כאן מקום להאריך. ולפי מיטב ידיעתי ומה שאני זוכר בחו"ל מעולם לא למדו בשיטה הזאת, וגם שמעתי שגם אצלכם בישיבה לא למדו בדרך הזאת.

ולבך מלהרהר, כי זה כלל גדול בדברי חכמי האמת עכ"ל, והדברים לכאורה מדברים בעד עצמם 4. אבל המעיין ברש"ל קמא רואה שדקדק בתיבת פסוק שכתב רש"י שלא תחשוב שזה המשך הגמ', ולפ"ז אינו כ"כ לענייננו.

ומה שכתבת שסברו שחוסר כבוד לחשוב על רש"י שירד כל כך לרמת הקורא הפשוט שגם מקרא לא ידע, נ"ב ראשית כל המקומות שציין כת"ר נר"ו הם מדברי הנביאים וכתובים שאין הכל בקיאים בהם 5. וכבר אמרו חכמים (ברכות כ"ח:): מנעו בניכם מן ההגיון ע"ש ברש"י, ועוד שפעמים רבות רש"י מפרש דברים פשוטים מאד וירד לרמת הקורא ולא מדקדקים בזה המפרשים וזו תהיה כאחת מהם.

ומה שכתבת שכיון שרש"י כתב פירושו לפי הסוד וכו', אם כן אין מן הנמנע שיש לו עוד כוונה עפ"י הדרש והפלפול, נ"ב אינו מובן שאם רש"י כתב פירושו לפי הסוד היה להם לכתוב סודם של דברים ולא דרך דרש ופלפול 6. אלא אם כן הבינו

4. נ"ב לע"ד בענינים האלה יש בזה כמה דעות, ועיין בפתיחה דף ט"ז שהבאתי משנות חיים שכותב שרש"י פשטני ודרכו לומר בחזקיהו כתיב וכו' ע"ש, וכן עצם מה שכל רבני הדורות רובם לא למדו בשיטה הזאת, אפשר לומר גברא אגברא קא קרמית, שבעצם אתה מקשה מתחילת חכמה על רוב רבני הדורות שלא למדו כך.

5. (א) מה שציינתי בהערה 2 באות ו' ז' ח' ט', דמו לא נאמר, וחגותם אותו על שפך הדשן, כי כאשר יקום, כולם בתורה. (ב) ועוד אתה מחזק את דברי, שאפילו שנגיד שהם מדברי הנביאים מוז"ק מוה"ר ההמ"ח ז"ל מקשה על זה זיל קרי בי רב, ופשוט לדרדקי ביה רב, וכך השתמש בלשונות האלו ברוב המקומות. שלפי דעתו גם בנביאים פשוט לדרדקי בי רב. ואני רק באתי ליישב על פי דבריו, וכשאני לעצמי טענתי בתחילת דברי שלא בקיאים וכמו שהבאתי בדף ט"ז בשם מרן החיד"א ושדי חמד.

6. נ"ב את זה צריך היית להקשות על מוה"ר ההמ"ח מוז"ק ז"ל שכתב את זה, שהרי בתחילת דברי בדף י"ג ציטטתי דבריו שמקשה על הרב באר שבע, וטוען שכל דבריו ברוח הקדש נאמרו, ושם מדובר על רש"י שעל הש"ס, [וכנראה שלפי דעתו גם על הש"ס סובר כך, ואפילו שבאמת בשם הגדולים ממה שמביא בשם ר"ת משמע רק על פירוש שעל התורה, וכמו שהזכרת בהמשך דבריך, וכבר כתבתי בפתיחה שמוז"ק קדם לשם הגדולים], ואני באתי רק ליישב שיטת מוז"ק מוה"ר ההמ"ח ז"ל ז"ל. ומה שאתה כותב מעולם לא ראית שמפרשים דברי ראשונים ואחרונים בדרך דרש, ע"כ. הנה לפניך ספר דין שכולו מלא פירושים על רש"י בדרך דרש ופלפול, ובכלל לא על דרך פשט, וזה בכל מקום שרש"י מציין מקור או שכותב טעמא מפרש בגמרא, והגדיל לעשות מה שכתב בתחילת הפרק כיצד צולין, וקל להבין שבתוספות וכמו שהזכרתי כל זה בפתיחה דף י"ז. ונדמה לי שגם בספרי שנות חיים וספרי רבי שלמה אלגזי ז"ל תמצא הרבה בדרך שמפרשים דברי הגמ' בדרך דרש.

אותם מפרשים שגם רש"י התכוון לאותם דרשות ופולפולים ומעולם לא ראיתי שמפרשים דברי ראשונים ואחרונים בדרך דרש, ויודעים בברור שהמחבר לא התכוון לזה. אמנם במק, קיבלנו רשות לדרוש בכל חלקי הפרד"ס, והוסיפו לנו חכמי הדורות לדרוש לפעמים גם במשנה, ותו לא מידי. ומה שהביא שרגילים לעשות לבושים זהו על דרך הצחות בלבד לסיים בדברי אגדה המושכים את הלב, ולא עלה על דעת אף אחד שכך התכוון התנא, לא ע"פ הפשט ולא ע"פ הדרש. ולעצם העניין שרש"י כתב פירושו לפי הסוד, עיין בשם הגדולים שמשמע משם שזהו דווקא בפירושו לתורה ולא בפירושו לתלמוד, ואינו דומה למה שהביא בעמוד י"ג שפרוש רש"י נאמר ברוח הקודש, וגם זה על דרך הצחות וכיו"ב כתבו על השולחן ערוך, ומעולם לא עלה בדעת מישהו לפרש אותו על פי הסוד 7.

ב. מ"ש גבי טעמא מפרש בגמרא, לא זכיתי להבין מה הבין בדברי ההמ"ח ומה הבין בדברי הרב עלה דיונה, ומה אסיק אדעתיה דלכאורה שניהם עולים בקנה אחד אלא שמתנסחים בשינוי 8.

7. נ"ב הנה אפילו שאני לא רגיל בשיטה הזאת אפילו של הלבושים, וגם מעולם לא אמרתי שהם התכוונו כך, וכל מה שכתבתי רק ליישב שיטת מוז"ק מוה"ר ההמ"ח ז"ל, מכל מקום לפטור בלי כלום אי אפשר, שכן מצאנו שהמקובלים דרשו הרבה דברים על דרך הסוד כמו המימרא הידועה של רב חסדא (שבת ק"מ) אנא לא בעתירותי אכלי ירקא וכו' שפירשו את זה על נשמות המגולגלות מצומח לחי, וכמו שהביא הגרי"ח מבבל בספרו אדרת אליהו, סדר בלק על הפסוק ויאמר מואב. אפילו שיש לחלק בין ההגדה למשנה, מ"מ מי שבדק בספר בניהו ובן יהוידע ובספרי הדרושים בוודאי שימצא הרבה שהמחברים משוכנעים שהתנא או האמורא התכוונו גם לפן הדרושי אליו רמז.

8. נ"ב אני מנסה להסביר במילים אחרות. והוא; שמוז"ק מוה"ר ההמ"ח ז"ל כותב יש לראות מה כוונת רש"י ז"ל בזה, שבעיא מבוארת היא לקמן באותו דף עצמו עכ"ל. וזה הלשון שכתב כאן הוא חוזר על עצמו ברוב המקומות ששאל, משמע לפי שיטתו, שבאמת מי שקורא את המשנה בלי להמשיך בגמרא באמת יתקל בקושי מסוים, אבל הוא טוען שאפילו שתתקל בקושי מסוים, בכל זאת לא היה צריך רש"י להבהיר, שהרי אתה יכול להמשיך הלאה בגמ' וכבר תפטור את הבעיא לבד, וסובר מתי רש"י היה צריך לכתוב טעמא מפרש בגמ' רק אם פירוש המשנה הנכון נמצא רחוק כמה דפים ולפחות לא באותו דף, והשיטה הזאת לע"ד לא נכונה, שמה שרש"י כותב טעמא מפרש בגמ', לא קשור בכלל איפה הפתרון נמצא בגמ', ויכול להיות בדיוק אחר המשנה, אלא המניע של רש"י כל מקום שדברי המשנה מצד עצמם לא מובנים, ויכול האדם לחשוב שמה שלא מובן הוא מקוצר השגתו, בא רש"י לומר שאתה כן מביא נכון, והקושי שלך הוא בעצם דברי הגמ', ואתה יכול להמשיך בניחותא, שיש כאלו ולע"ד רוב העולם נתקעים באותו מקום ולא מעיזים

ג. מ"ש גבי סדר הדורות בעמוד כ שציוה לעיין בעמוד צ"ט בעמודי הספר, נראה לי שיש להגיה בדברי הרב המחבר בסוף דבריו ולא דק בדברי הר"ח ז"ל ע"ש 9. כיון שעיקר הערתו מדברי הר"ח ולא מהתוספות, ובודאי שהראב"ד ראה דברי הר"ח, ובדרך אגב אמינא דמ"ש בהגה בספר בעמוד צ"ט שבמפתח לסדר הדורות כתב שהראב"ד הוא אחד מבעלי התוספות לא מצאתי שם, אלא שהוזכר ד' מקומות שציון כת"ר אבל אין זה אומר שהוא אחד מבעלי התוספות כמו הר"ח והרי"ף ורש"י שהוזכרו בתוספות, ובודאי שאינם מבעלי תוספות.

ומה שציוה לעיין בעמוד ק"ו שכתב שם הרב המחבר איך הרמב"ם שם אינו משגיח על גירסא דכריתות וכו' דרש"י ז"ל אמר דגירסא הכתובה בספרים אינה נכונה, ע"כ. ועל זה הבין כת"ר שכוונת הרב המחבר איך הרמב"ם לא ראה דברי רש"י ולכן העיר עליו כת"ר נר"ו שהרי רש"י קדם לרמב"ם ע"ש, עוד יש להקשות למטונך דגברא אגברא קרמית, דאף אם הרמב"ם ראה רש"י וכי מחוייב לחזור בו אלא ודאי כוונת הרב המחבר מה יענה הרמב"ם על הגירסא שאינה נכונה, ר"ל דלפי תירוץ הכ"מ הרמב"ם גרס כפי הגירסא שאינה נכונה, וצריכים אנו ליישב את הגירסא ממה שהעיר עליה רש"י. וכן מדוקדק לשון הרב המחבר איך הרמב"ם אינו משגיח על גירסא דכריתות¹⁰. ודו"ק.

להמשך, אם לא בטוחים שמה שקראו עד עכשו הבינו נכון, אמנם לשון בעל עלה דיונה, "למה לי לרש"י להודיע כאן מה שמפרש בגמרא", כוונתו אחרת לגמרי, שהרי שם דברי המשנה הם מובנים מצד עצמם, והמשנה הדגישה בדבריה יין נסך, ומה עם סתם יינן, השאלה הזאת לא מפריעה לי בהבנת המשנה, וא"כ למה רש"י מצא לנכון לציין זה במשנה, האם דרכו של רש"י לציין בגמ' כל החידושי דינים שיש בגמרא, אתמהא. ואם הנוסח של מו"ק מוה"ר ההמ"ח ז"ל היה במקום הזה בלבד החרשתי, שאפשר לומר בודאות שהתכוונו לדבר אחד אבל מכיון שחזר על הנוסח הזה בכמה מקומות כמו שצינתי, משמע שהדרך שהזכרתי למעלה זה אצלו שיטת רש"י.

9. נ"ב. לע"ד אין מקום להגיה, והרב המחבר ציטט דברי חננאל מדברי התוס', והתכוון לומר לא ראה דברי רבינו חננאל שבתוספות, ופשט לשונו משמע שהתכוון שהראב"ד לא השגיח על דברי התוס' כלשונו, ומ"ש בסוף דבריך על הר"ח והרי"ף ובודאי שאינם בעלי התוספות, והתכוונת לומר וכן הראב"ד, מ"מ כבודו מודה שהוא קדם להתוספות.

10. נ"ב המשך לשון מוה"ר המחבר שכת"ר רוצה להתעלם ממנו הוא בזה"ל; דרש"י קאמר דגירסא הכתובה בספרים אינה נכונה לפי התלמוד עכ"ל. ובטוח אני שמי שיש לו קושיא או תירוץ על הרמב"ם מדברי מי שבדורו, היה מסתפק לומר עיין לרש"י שדחה גירסא זו, ולא שייך לומר בכלל

ומ"ש בעניין מהרש"ל ביחס לרמ"א כבר השיבותיהו במכתבי הקודם ושו"ר שהביא זאת בסוף הספר. ומה שדקדק במסכת בבא בתרא מה חידשו תוספות על דברי הרשב"ם, העיר כת"ר נר"ו שאף רשב"ם הוא אחד מבעלי התוספות, נ"ב אמנם כן אבל גם ידוע שעיקר התוספות נתחברו בימי תלמידי ר"י הזקן והם הם שסידרו וערכו והביאו דברי רבנו תם ורשב"ם, וכידוע שר"י בן אהותו של רשב"ם. יוצא שתוספות נתחברו בימי ניני הרשב"ם, ממילא יצדק להעיר עליהם, מה חידשו על דברי רשב"ם. שאם באו להביא מתורתו של רשב"ם במסכת בבא בתרא היו מעתיקים את כולו. ומה שדקדק על הרב המחבר שתמה על תוספות מה חידשו והוסיפו תוס' על דברי רש"י נ"ב, נראה לי דכן נכון הדבר 11. שהרי תוס' ראו דברי רש"י. ואף שגם הם הבינו כרש"י, מסתבר שהיו מוחקים זאת, כמו שרואים למחברים גדולים שכתבו שכשראו שהדבר כבר נכתב השמיטוהו או שהתנצלו על זה. עיין בספר קול יהודה לרבי יהודה צדקה בהקדמה, ועיין בספר מקור חיים על השו"ע לרבי חיים בכרך בהקדמה.

ומה שכתב שעוד מפרשים שלפני רש"י ככה פירשו נ"ב לא ידעתי מה בכך, וכידוע שרוב רובו של פירוש רש"י מוסכם אליבא דכו"ע 12. ומסתמא הרבה כתבו כמוהו

ולא השגיח, וכי מי אמר שהרמב"ם יקבל הטיעונים של רש"י, האם בכל שרש"י דוחה גירסא מסוימת אין אחד משאר מפרשים או הפוסקים גורס אותה, וגם הכ"מ שציטט הרב המחבר כתב ואע"פ שרש"י משבש וכו' רבינו נקט כגירסת הספרים עכ"ל הרי שלא שלל לגמרי גירסת הספרים. וכבר כתבתי זה בסוף הספר בתשובה להערותיך שהזכרת במכתבך אחרי זה בענין מהרש"ל והרמ"א, ואם תשוה שלוש הלשונות "שלא השגיח" שמשמש בהם מוז"ק מוה"ר ההמ"ח ז"ל בשלושה המקומות בענין הרמב"ם הראב"ד ומהרש"ל, גם כת"ר יגיע למסקנא שכתבתי.

11. נ"ב ואף אם נניח שנכון להעיר עליהם ואנחנו רואים בכל התלמוד מאות פעמים שמביאים פירוש רש"י ולא מזכירים, ומסתמא כך בפירוש רשב"ם ואחרים, על כרחנו להגיע למסקנא, שהטענה זאת לא צודקת ודרך לימודם או דרך עריכתם לכתוב התוס' היא שונה ממה שאנחנו חושבים, שנתאר לעצמנו אחד מעשרות בעלי התו' כתב פירוש מסוים, ורואים לנכון להכניס אותו בתוך דברי התוס' האם חייבים לבדוק מי קדם לפרש כך, ואנחנו לא יכולים לשחזר את המציאות שהיתה לפני העורך באותו זמן, וגם בזמנינו היום לא שייך להגיד לרב מפורסם בדורינו שנעלם ממנו לדוגמא דברי רב מפורסם אפילו כמו הגרע"י שליט"א. שאטו כל אחד חייב לעסוק בכל השיטות או בכל ספר חדש שיוציא. וספר קול יהודה ומקור חיים בכרך אינו מצוי אתי.

12. נ"ב דברייך לקבוע כלל ברזל ששמונים אחוז מפירוש רש"י אין חולק, הם בעיני תמוהים, ועינינו רואות בכל המסכתות סביב סביב לדף הגמ' תוספות למכביר ורובם ככולם חוזרים על פירוש רש"י,

באיזה מקומות, ולא מסתבר שתוס' יביאו דבריהם בכל מקום. ועוד אוסיף שכמדומה שבלימודנו בישיבה גם כן חינוכנו רבותינו לדקדק זאת בדברי תוספות.

ד. ומה שכתב בעמוד כ"ה שמתעתד לכתוב סקירה על רבי אהרן פרץ זצ"ל עיין באור תורה תמוז התשד"מ עמוד תרכ"ג.
כצאתי את העיר אברך את כת"ר נר"ו ברוב ברכות ונחת ושלווה, ושתזכה להגדיל תורה ולהאדירה אמנן¹³.

ע"ה מיכאל סגרון ס"ט

מכתב ב' מהנ"ל

בס"ד יום ראשון י"ד אדר א' התשס"ג

לכבוד בן דודינו היקר, שאר בשרנו חובר חברים מחוכם, .. ר' יהודה חדאד שליט"א,
שלום וברכה ושאר מילי דמיטב.

יקרת מכתבך הגיעני היום יום ראשון י"ד אדר א' יום פורים קטן ליהודים היתה אורה זו תורה, והזדרזתי לכתוב תשובה¹⁴.

ואני עם כל קוצר דעתי שלא עברתי אפילו על פרק אחד לדעת אם רוב חולקים עליו, אבל בכל זאת אפשר לומר בודאות שההגדרה שלך אינה נכונה בכלל לא כולה ולא מקצתה, ופוק וראה בב"י בכל סוגיא מביא פירוש רש"י ואחריו עוד הרבה שיטות שחולקים ואיך אפשר לקבוע הגדרה כזאת מבלי לציין. וידוע שגם לענין הלכה אומרים רש"י פרשן ולא פוסק, ואפילו שהוא לא התכוון להלכה ואין להקשות עליו, אבל מצד השני אי אפשר לומר מוסכם אם להלכה לא מוסכם, ואם תגיד רק במיעוט לא מוסכם להלכה, אז למה לא נחשיב דעתו כאחד מהפוסקים, שהוא יש פוסק שאין בדבריו מיעוט שלא כהלכה. וי"ל.

13. לסיום אני מודה לכבודו מכל הלב שהקדיש מזמנו היקר לעבור על הספר, ונשמח על כל עוד הערה שנקבל מכת"ר. ויה"ר שזכות מוז"ק מוה"ר ההמ"ח ז"ל יגן עליך ועל כל המשפחה איש איש כפי שמו הטוב, אכ"ר.

ממנו מוקירו ומכבדו כערכו הרם
ע"ה יהודה חדאד ס"ט

14. וזאת תשובתי אליו.

בס"ד יום רביעי א' אדר ב' ה'תשס"ג

לכבוד ידידינו אור עינינו, שאר בשרנו ידידי עוז הרה"ג כמוהר"ר רבי מיכאל סגרון שליט"א ר"מ בישיבה הגדולה כסא רחמים שליט"א.

ומה שמניתי אותם במכתבי הראשון, ראשית מצוה להביא מן החדש שהראו לי בספר חלב חטים למהר"י טייב בכתובות (קי"א) שפירש שם ארבעה פירושים כדוגמת המפרשים הנ"ל 15. ותנא מנינא קמ"ל כלפי מה שכתב כת"ר בעמוד ט"ו "וזה האמת לע"ד גם אם יש סמוכים לשיטה השניה" עכ"ל. ובאמת נפלאותי מאד על תיבות אלו, ורק זה הביאני לכתוב כל מה שכתבתי, וכמדומה שבינתיים לא הבאת אף חכם שסובר אחרת מזה מלבד ספר שנות חיים במקום אחד, שגם הוא אינו מוכרח. שהרי בסו"ד באר את רש"י לפי אותם שאר מפרשים, ואדרבא בשאר מקומות שציין כת"ר פירש דווקא כמו המפרשים הנ"ל משמע שכך דרכו. וספר שנות חיים אמ"א וכתבתי כאן רק ע"פ מה שהבאת בפתיחה, ומכאן תשובה מוצאת למ"ש על ספר תחילת חכמה דגברא אגברא קא רמית? ועוד סיימת שרוב רבני הדורות לא למדו כך עכ"ל. ואני לא זכיתי לאורם 16. אמנם לא אכחד ששמעתי כעת מבן אחי הבחור הנעים יוחאי סגרון נ"י הלומד בשיעור של מו"ר מרן ראש הישיבה שליט"א, ומו"ר שליט"א הביא בשיעור את דברי הרב חלב חטים הנ"ל, ואמר עליו שנראה לו שרש"י בא לכתוב מקור ותו לא מיד.

שלום וברכה- מכתבך היקר מתאריך י"ד אדר א' הגיע בזמנו, והנני מתנצל על האיחור. והנני עונה על מכתביך בכמה נקודות בעה"ו.

15. א) עיינתי בחלב חטים שציין כת"ר כתובות קי"א ע"א, ולע"ד פירושו לא כדוגמת המפרשים שהזכרתי, שמה שנצרך הרב חלב חטים לבאר דוקא כאן, אפילו שבהרבה מקומות רש"י מציין את הענין, משום שכאן הכתוב המובא בגמ' הוא בדרך מליצה להשתמש בלשון הכתוב כמו שכותבים רבני תוניס והחיד"א בהקדמותיהם או בדבריהם, ורק התכון לומר שעולא ימות בבבל, ואין דרך רש"י בזה לציין איפה כתוב, שמה משנה לנו הפסוק איפה נאמר, ועל זה פירש הרב חלב חטים שרש"י הוק"ל הלשון, שבמושכל הראשון של הקורא לא יודע שזה כתוב בכלל, ואם כן הלשון מגומגם שמדבר על העבר ואמר בלשון עתיד, וכן שאר הדחוקים בלשון שכתב הרב הנזכר. אבל במקומות אחרים עצם מה שלא פירש בהם כנראה לדעתו שרש"י בא לציין. זה מה שנלע"ד, אפילו שראיתי מה שכתבת בשם ראש הישיבה שליט"א שלדעתו בא לציין ותו לא, יתכן שיקבל הפירוש שכתבתי.

16. נ"ב בודאי זכית לאורם והם אלו הספרים שלא מסבירים בספריהם דברי רש"י בדרך זו כולם בודאי לא סוברים כך, כי לפי שיטה של מוז"ק הרב המחבר ז"ל ודעמיה, זה לא פשוט ובפרט בשיטה של דרש ופלפול לנחש בכל המקומות שמזכיר ציון פסוק, ועצם מה שמצאת חד פעמי בחלב חטים ולא נתקלת בזה למשל במהרש"א משמרות כהונה שלמי תודה ועוד שלומדים בהם כל הזמן בישיבה, זה כאלף עדים שלא למדו בדרך כלל כך. וכשאני לעצמי מספיק לי מה שראש הישיבה אומר, שבודאי כך הוא קבל מרבותיו, ומי כמוהו מורה.

ומה שהבאתי ממסכת קידושין, ר"ל כיון שמצאתי כל כך מעט פסוקים שרש"י מעיר עליהם וזהו פחות מעשרה אחוז הדברים נוטים יותר לומר שיש לו בזה כוונת מכוון. מ"מ איך שיהיה מצאתי לו במכתבי שמודה במקצת 17. והוא שכתבת ובכל זאת אני לא שולל לגמרי שבכמה מקומות בודאי רש"י מתכוון ליישב איזו קושיא, וכמו שציינתי בהערה 2 אות טו, עכ"ל, ובדרך אגב אמינא שבספר עצמו משמע ששולל לגמרי בפרט למשפט שהעתקתי בריש אמיר. ואף אני מודה ומילתא דפשיטא היא שצריך לחפש פירוש בדרך פשט, ואם אמנם נמצא פירוש שרחוק מכוונת הפשט, נרחיקהו ונמתין לפרוש טוב יותר, או שנפטור אותו בינתיים שרש"י בא לכתוב מקור. אמנם, אם נחזור ונמצא פירוש טוב ופשטי - נקבל אותו, ואם זכרוני אינו מטעני, כשהיינו לומדים אצל מו"ר הגאון המופלא רבי משה הלוי זצ"ל, היינו מדקדקים בזה, וכשלא היינו מוצאים מה לפרש היינו פוטרים אותו שרש"י בא לכתוב מקור, אמנם הוא עצמו למד אצל מו"ר מרן ראש הישיבה שיחיה, וכבר גליתי דעתי לעיל, וצל"ע.

ומה שהערתי שהפסוקים שהבאת הם מדברי נביאים, ר"ל שאף שדברי נביאים לא ידועים כל כך, ולכאורה היה רש"י צריך לכתוב בהרבה מהם את המקור, ואעפ"כ לא כתב אלא פעמיים בלבד, הדבר אינו אומר אלא דרשני, שלא התכוון למקורות אלא לכוונה אחרת 18.

ובעניין אם פירוש רש"י על הש"ס נכתב לפי הסוד שציין במכתב למ"ש בספר עמוד י"ג, שכל דברי רש"י נאמרו ברוח הקודש עכת"ד, ראשית יש לבאר שרוח הקודש אין זה סוד, ועיקר דברי מוז"ק נאמרו על דרך ההתפארות, ואולי לפי פשוטו לפי מה שבאר החזו"א שרוח הקודש הינו שאחר עמל העיון והטורח זוכים לרוח הקודש לפרש את הדברים כיאות - ואין זה נבואה, ואינו עניין לסוד כלל 19. וכיוצא בדבר

17. נ"ב אכן אני מודה ולא חושב שאף אחד יתנגד לכך אם אפשר לפרש בדרך פשט, וגם בגדר הכלל הגדול הידוע שרש"י בא לפרש ולהקל על המעיין ולא להיפך, וגם קשור ישירות לציון הכתוב, בלי שנאמר שהתכוון קושיות אחרות שבפשט הגמ' שלפי דבריו יתישבו, שזה חורג מן הכלל שרש"י דוקא בא לפרש ולא לדבר בחידות.

18. נ"ב נראה לי שכתבת מתוך הזיכרון והוצאת דברי מהקשרם, שבמכתבי התכוונתי לענות על מ"ש בד"ה ומה שכתב שסברו שחוסר כבוד כו' ע"ש.

19. בענין פירוש רש"י אם על פי רוח הקודש, כל מה שתבאר מה התכוון מוז"ק הרב המחבר ז"ל, בסופו של דבר מה שציטטתי זה יורה על הערכתם לפירוש רש"י ז"ל, ובדברי לא כתבתי ולא דנתי

אמר הבעש"ט שכל המחברים עד המהרש"א דבריהם נכתבו ברוח הקודש, ולענ"ד נראה שהתכוונו לרוח הקודש שבאר החזו"א, ומ"מ, איך שיהיה, אין זה אומר שרש"י כתב פירושו לפי הסוד, וקושייתי על דברי כת"ר בלבד ולא על מוז"ק. ומה שכתבתי שמעולם לא ראיתי מפרשים דברי ראשונים ואחרונים בדרך דרש עכ"ל, שפיל לסיפיה דקרא, דסיימתי על זה במכתבי, ויודעים בברור שהמחבר לא התכוון לזה עכ"ל. ואני על משמרתי אעמודה שאין דרך לפרש דברי ראשונים אחרונים בדרך דרש, שיודעים בברור שהמחבר לא התכוון לזה, ומה שהבאת שהספר תולדות יצחק מלא פירושים בדרך דרש ופלפול אינו לענייננו, כיון שבכל אותם מקומות סובר מוז"ק שרש"י התכוון לכל אותו דרש ופלפול, מה שאין כן גבי מקורות רש"י, שמשמע מדברי כת"ר נר"ו שאף שרש"י עצמו התכוון למקורות בלבד, מ"מ הוסיפו בו המפרשים פירושים זרים. ומה שהבאת שהמקובלים דרשו הרבה דברים על דרך הסוד, הן אמת שדרשו כן במשנה ולפעמים אף בגמרא אף שנשמט ממני במכתבי הראשון, וכידוע שהרב האר"י זצ"ל היה לומד בגמרא ששה פשטים וביום השבת היה מבאר על פי הסוד. מ"מ כל זה דווקא במשנה וגמרא ולא יותר. ולבי אומר לי שאף בגמרא לא אמרו אלא בדברי אגדה שרואים בה לשונות סתומים וחתומים. אבל בסתם משא ומתן שמדברים בצחות הלשון רחוק בעיני שיתפרשו על פי הסוד.

ומ"ש גבי טעמא מפרש בגמרא, חן חן לו שטרח להסביר שנית, ומ"מ לענ"ד נראה יותר כפי שבאר בתחילת דבריו בדעת מוז"ק ולא כמו שכתב בדעת עלה דיונה. ואף בעלה דיונה עצמו נראה לי לבאר כמ"ש בתחילת דבריו. ומצאתי דבר דומה לגבי מ"ש רש"י ולקמן פריך שבספר של מהר"ש הלוי (בלשונות סימן כ') כתב שאין דרכו של רש"י לכתוב ולקמן פריך אלא כשהקושיא היא רחוקה מההיא דקאי עלה רש"י והיא לקמן טובא כמו ב' או ג' דפים, או לפחות דף אחד, ולפי שלא ימהר המעיין להקשות כאן, מגלה לנו רש"י דלקמן פריך ליה, אבל כשהיא סמוכה ביותר אין דרך לומר לקמן פריך 20. עכ"ל.

האם זה רוח הקודש ממש, ואיך שיהיה סך הכל התכוונתי ליישב קצת שיטתו. ואם יש לך דרך אחרת ליישב שיטתו על כלל הדברים שהזכרתי, תבוא עליך הברכה.

20. נ"ב ספר הנזכר לא מצוי אצלי לעיין בו, אבל בכל אופן אין מה ללמוד למה שכותב במשנה ובגמ' מפרש טעמא, כמו שכתבתי שרש"י פירושו גם לאלו שבגדר בעלי משנה בלבד. ואמנם דברי מוהר"ש הלוי על הגמ' בודאי מוכרחים מצד עצמם, שאין לך כמעט בכל דף ודף שלא תמצא

ומה שכתבתי שיש להגיה, זכורני שבטיוטא כתבתי בלשון קצת אחרת; שיש להגיה ולא דק בדברי הר"ח שהובאו בתוס' ואף אם תמאן להגיה מ"מ נראה שזה כוונתו, ואין להשוותו כטועה בדבר זה, בפרט שהראב"ד בן דורו של הרמב"ם וקשיש מיניה, והתוס' הזכירו את הרמב"ם, וכל שכן אם תקבל את שאר התירוצים שכתבתי, שיוצא מהם שמוז"ק בקי בסדר הדורות אלא שכת"ר נר"ו לא נוח לו באותם תירוצים, ולי נראה שאם טוב לסבול דוחק הלשון ולא דוחק העניין, כל שכן שנסבול דוחק הלשון ולא לשוואו טועה, וזו הערה גם על שאר העניינים שגבי סדר הדורות.

ומה שסיים שכבודו מודה שהוא קדם לתוספות נ"ב, מעולם לא רמזתי אחרת, אלא הערתי הערה בדרך אגב בלי קשר ללמעלה. ומה שכתב על הרמב"ם ורש"י, נראה לי שאף זה דוחק הלשון בלבד, וכמו שרמזתי למעלה. ואדרבא, כיון שראיתי שלושה פעמים "שלא השגיח" נוטין הדברים למסקנא שאני כתבתי ולא מ"ש כת"ר נר"ו, ור"ל שלא השגיח בסברא זו המובאת באותו מפרש, וכך עדיף מאד לשוואו טועה שלוש פעמים. ותמיהני אם בעריכת כל הספר הזה לא מצאת ראיות מוצקות. האם ידע המחבר שרש"י לפני רמב"ם, ראב"ד לפני תוספות, או לא 21.

קושיא של בולטת, כמו למשל בכמה מקומות מקשה משיטה אחת על השניה, מה ידרוש התנא השני בפסוק הזה והשני מה יענה, שבכל משך השרשרת הזאת הקושיא בולטת האם רש"י בכל מקום יגיד בגמ' פריך מה יענה הצד השני. וחייבים לומר שרש"י דרכו לפרש רק כשזה רחוק. [מכל מקום אח"כ ראיתי לרש"י בעירובין דף ט"ו ע"א רש"י ד"ה ואם היה פרוץ, שכתב לקמן מתוך, והוא אחר כמה שורות, ועוד ראיתי עוד בכמה מקומות שרש"י מבאר בגמ' כמה פעמים מה שנאמר תיכף אחר כמה שורות ולא הספקתי לרושם למזכרת, ונסתפק באחת שהזכרתי].

21. נ"ב לא יכול לשחזר מה היה, ויש במפתח שמות כל המקומות שהזכיר רמב"ם ונשמח אם כבודו ימצא ראיות מוצקות, ואז יהיו דברי כלל היו, אמנם אני אומר שאין אנו צריכין למשכן נפשינו על הערות האלו יותר מהערות אחרות, ואל ירע בעיניך מה שהערתי, שמבחינתי ההערות שהערתי מצד סדר הדורות הם ככל קושיות שמקשים על המפרשים לדוגמא שנעלם מאיזו מפרש למשל גמ' מסוימת או אפילו פסוק מסויים, שזה מצוי במפרשים, ואני יוצא מתוך הנחה שערך כל רב מחבר לא נמדד כמה השיגו עליו יותר או פחות, שאין רב מחבר שלא השיגו עליו, וגם לא מצאנו מי שבדק למשל בגמ' על האמורא או תנא מי דבריו יותר מוקשים, ואדרבה פחות חשוב כשמשיגים עליו בסדר הדורות שהאם יש חובה ללמוד סדר הדורות יותר מגמרא, או האם יש חיוב לדעת כל פרט בסדר דורות האחרונים והרבה רבנים לא למדו זה כלל, וכמו שכתב והאריך בזה בעל סדר הדורות ושה"ג בהקדמותיהם, ולא צריכים להסתכל על ימינו שענין סדר הדורות לומדים אותו בכל בית ספר וגם יש הרבה ספרי עזר, שאם לא ראיתי כתוב בסדר הדורות או לא

ומה שכתב על תוספות ורשב"ם, שמאות פעמים מביאים פירוש רש"י ולא מזכירים נ"ב, נראה לי שלא יגיע לכדי "מאות", ואף בהם כמדומה לי שמדקדקים בזה, מה רצו בזה תוספות, ולא כמו שכתב כת"ר נר"ו. ומ"ש שנתאר לעצמנו אחד מעשרות בעלי תוספות כתב פירוש מסויים וכו' נ"ב, קשה לי לתאר כזו מציאות שכבר ראה פירוש רש"י, ויחזור ויכתוב כמותו, ועוד יכניסו אותו בתוספות, ולא ידעתי מה זו שאלה, האם חייבים לבדוק מי קדם לפרש כך, הלא בוודאי שרש"י קדם לתוספות. ואמנם אין אנו יכולים לשחזר את המציאות, אבל ההיגיון הצרוף ויראת שמים טהורה שבלבם לא יתנו להם לחזור ולכתוב דברים שכבר הובאו במפרשים מדור שעבר, ואינו דומה הגרי"ע שליט"א בדורנו ואף אינו דומה להגרי"ח מבבל מהדור שעבר, כיון שרש"י פירש את כל התלמוד, וכל לומד, מתחיל וזקן, לומד את רש"י. ומסתמא גם בזמנם של התוספות 22. בני ניני רש"י, וכמעט בושה לחזור ולכתוב

למדתי בספר אחר בשלב מסוים הייתי בכלל יודע מהמקומות למשל שצינתי על הראב"ד שהוזכר בתוס', וערך הראשונים ובכלל מוז"ק הרב המחבר ז"ל נמדד לע"ד שהיתה ידם בכל מקצועי התורה, חוץ מהתלמוד גם למדו ביסודיות ספרא ספרי תו"כ מדרשים שהיום אין יד הכל נוגעת בהם, וכל דור כפי אפשרויות שהיו לידו. אבל כעיקרון אני עומד בדעתי שהלשונות לא השגיח ברור לא כמו שהבנת ואפשר לשאול צד שלישי.

22. ואני אומר מסתמא שלך צריכה רבה, שבודאי כל ספר מתפשט לאט לאט, וכשרש"י הקדוש הוציא לאור פירושו, בודאי לא ביום אחד חכמי הדור עוזבים כל המפרשים שהורגלו בהם, ושיטות שלמדו אתם ומכריזים בבית המדרש שמהיום כבר אחרי הגמ' ישר לרש"י, ואם יתאפשר ילמדו שאר המפרשים כמו בימינו, ועד היום ידוע בישיבות אשכנזיות בעיקר וכן שמעתי ככה למדו בתוניס, מסבירים הגמ' בלי לקרות רש"י בתחילה, וכ"ש בזמנם שהיה כתוב על קונטרסים ולא על גוף הגמ', מי יעלה לנו השמים ויגיד לנו שהאם בכלל ראו את לימודם ברש"י כחובה עליונה, ונכון שרש"י מוזכר מאד בכל התוס' כמעט בכל דיבור, אבל זה לא השגה על אחד מבעלי התוס' שהזכיר פירוש רש"י סתם. ויש להוסיף מי יערב לנו שכל אסופת דברי התוס' הוא רק מאלו שחיו לאחר רש"י, האם לא יתכן שאספו גם מרבנים שחיו לפניו, וא"כ מה יש צורך לציין שכך הובא ברש"י שמאוחר מהם, וידוע גם שרשב"ם בפירושו על ערבי פסחים הרבה דיבורים הם מלה מלה במלה כמו ברש"י וידוע שאין שני נביאים מתנבאים בסגנון אחד, וכן פירוש הטור הארוך על התורה הרבה ממנו מפירוש הרמב"ן, כמ"ש הוא בהקדמתו, [ועוד מפרשים שכבודו הזכיר בהמשך מכתבו משם הרה"ג ינון חורי הי"ו], ואף שהטור ציין בהקדמתו מי יודע אולי התוס' כתבו הקדמה ונעלם מאיתנו כמו כמה הקדמות של המפרשים שבכמה דפוסים השמיטו אותם, ויתכן שבמקום שהתוס' מקשים על רש"י מזכירים פירש הקונטרס, ואם מסכימים איתו לא ראו צורך לציין, וכן ראיתי בבגדי אהרן בכמה מקומות ועוד, שמצטטים דברי המפרשים ולא מוסיף עליהם כלום, וכ"ש אם הלשון לא מילה במילה, בודאי שכך הוא גם התכוון לפרש כך, ובודאי שההגיון הצרוף ויראת

את דברי רש"י סתם. וראה זה מצאתי בדף (י:) בתוד"ה רבינא שבארו דברים פשוטים שגם רש"י מפרש כיו"ב. ובשיעור בישיבה התחבטנו בזה עד שמצאנו לרב קיקיון דיונה שעמד בזה בדברים יפים ונאים על תחילת דברי תוס', והוספתי עוד לבאר גם את סוף דבריהם, שבאו לאפוקי פירוש הרר"ם שבדיבור הבא ואכמ"ל. ומה שכתבתי שרוב רובו של פירוש רש"י מוסכם אליבא דכו"ע, נ"ב תמהתי על תמיהתך. הלא תספור את הפעמים שתוס' חולקים על רש"י בדף אחד ולא יגיעו לארבעה וחמשה, ואילו דיבורי רש"י יש עשרות בכל דף. ומזה קבעתי כלל ברזל ששמונים אחוז מדברי רש"י אין חולק. והן אמנם שכת"ר יצטדק שלא כל דיבורי רש"י הם דברים עקרוניים²³. ותוס' לא נחלקו על רש"י אלא בדברים עקרוניים, ואף אני אומר לך שכתבתי שרוב רובו של פירוש רש"י מוסכם אליבא דכו"ע, ר"ל כולל ביאורי מלים וכללים ודברים פשוטים, ואף חילוק זה בין דברים עקרוניים או לא - אינו נכון, כיון שכשתוספות או שאר מפרשים חולקים בזה על רש"י נעשה הביאור חשוב ודורש התבוננות עם מי הצדק. אבל כשאין חולקים על רש"י נראים הדברים פשוטים. וזאת הסיבה שהב"י מביא חולקים על רש"י בכל סוגיא, אבל אין חולקים על רש"י בכל דבור ודבור, וראיה ניצחת לכל זה שמצאנו חמשה מפרשים שרגילים להעתיק את לשון רש"י [כך שמעתי מרבי ינון שיחיה ואמר שבזה אפשר לבדוק גרסאות מוטעות ברש"י], ה"ה רבנו עובדיה מברטנורא, והר"ן והאו"ז והב"י ורש"י שעל הרי"ף. ונראה שמעתיקים אותו כיון שפשוט להם שרוב רובו של רש"י מוסכם אליבא דכו"ע, ומהאי כללא יוצא כלל אחר שאין ללמוד מדברי רש"י שבר"ן או בב"י שכך תופסים להלכה ואכמ"ל.

ואסיים²⁴. בברכה רבה, ומאן דתני אהבה רבה לא משתבש.

מיכאל סגרון ט"ט.

שמים טהורה יסכימו לך לכתוב מה שעלה בדעתו, ומעשים בכל ספר כותב אח"כ ראיתי מה שכתב פלוני ומה שכתב פלוני, ובהרבה מקומות בכל הספרים לא ראו וכתבו מה שכתבו.

²³. ולע"ד זה לא הצטדקות, שכי יעלה על הדעת שיחלקו עליו על כל דיבור, אפילו בפירוש החומש שיש סביב לחומש במקראות גדולות עשרות מפרשים רוב המחלוקת רק על דברים עקרוניים, ותמיד בכל דבר יש רוב דברים מוסכמים, שהרי פשט גמרא או פסוק יש פירוש בסיסי שאין עליו חולק גם בלי לעיין בכל פירוש, והחילוקי דעות בדברים יותר דקים.

²⁴. ובהודמנות זו אציין מה שנתחדש בדברי מוז"ק ממה שלמדתי בספריו יום ששי י"ט אדר א' יום אשכבתיה דרבי, בקרני ראם תולדות ד"ה וישקף כתב שאי מיירי בחיבוק ונישוק איך ידע אבימלך שאשתו היא דילמא בתו וקראה אחותי מרוב חיבתו בה שיצחק היה בן ארבעים והיא